

УДК: 37.013.42

DOI 10.32626/2413-2578.2023-22.123-134

В. СПИВАК

spivak@kpnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-1843-562X>

В. ЛЕВИЦЬКИЙ

levik7419@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0003-1513-5744>

ОСОБЛИВОСТІ РОБОТИ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ З СІМ'ЯМИ УЧНІВ

Відомості про авторів: **Співак Віталій** – кандидат психологічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка, Кам'янець-Подільський (Україна). У колі наукових інтересів: проблеми саморегуляції особистості майбутніх фахівців соціономічного напрямку; особливості становлення особистісно-професійних якостей здобувачів вищої освіти; соціально-психологічна реабілітація різних категорій населення. E-mail: spivak@kpnu.edu.ua. **Левицький Вадим** – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри логопедії і спеціальних методик факультету спеціальної освіти, психології і соціальної роботи Кам'янець-Подільського Національного університету імені Івана Огієнка (Україна). У колі наукових інтересів: питання навчання та виховання дітей з особливими освітніми потребами. E-mail: levik7419@ukr.net

Contact: Spivak Vitaly – PhD, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi University, Kamianets-Podilskyi (Ukraine). In the circle of scientific interests: problems of self-regulation of the personality of future specialists in the socioeconomic direction; peculiarities of formation of personal and professional qualities of higher education students; socio-psychological rehabilitation of different categories of the population. E-mail: spivak@kpnu.edu.ua. **Levitsky Vadim** – candidate of pedagogical sciences, associate professor department of speech therapy and special techniques of the faculty of special education in psychology and social work of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohienko National University, 32300, Kamianets-Podilskyi (Ukraine). Among his scientific interests: are the issues of education and

upbringing of children with special educational needs. E-mail: levik7419@ukr.net

Співак В., Левицький В. Особливості роботи спеціальних закладів середньої освіти з сім'ями учнів. У статті висвітлюються результати теоретико-експериментального дослідження питання роботи педагогів та адміністрації спеціальних закладів середньої освіти з сім'ями дітей з особливими освітніми потребами молодшого шкільного віку.

Неблагополучними є сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості в силу різних причин, в результаті чого в них об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини.

Вихователі відчувають значні труднощі в роботі з неблагополучними сім'ями. Недостатня кількість науково-методичних рекомендацій щодо діяльності вихователів спеціальних закладів призводить до стихійності у роботі, неузгодженості педагогічних впливів, що знижує результативність виховної роботи. Поза увагою залишаються такі методи роботи, як обговорення педагогічних ситуацій, рольові та ділові ігри, тренінги, ознайомлення з психолого-педагогічною літературою та ін.

Проведена робота дає змогу визначити характерні ознаки сімейного неблагополуччя: негативний емоційно-психологічний сімейний мікроклімат; байдужість батьків, їх нечутливість до особливостей порушень психофізичного розвитку, вікових та індивідуальних психологічних особливостей дитини у процесі сімейного виховання; відсутність контролю зі сторони батьків за успішністю та поведінкою, асоціальний та шкідливий спосіб життя батьків.

Ключові слова: сім'я, діти з порушеннями психофізичного розвитку, вихователі, батьки, адміністрація шкіл, виховання, розвиток.

Spivak V., Levytskyi V. Peculiarities of the work of special secondary education institutions with students' families. The article highlights the results of a theoretical-experimental study of the work of teachers and administrators of special secondary education institutions with families of children with special educational needs of primary school age.

Disadvantaged are families that have completely or partially lost their educational opportunities due to one or another reason, as a result of which they objectively or subjectively have unfavorable conditions for raising a child.

Interaction with a dysfunctional family, the ability to find points of contact with it, requires the educator to have a deep knowledge of the peculiarities of the functioning of the modern family, methods of studying it and organizing work with parents, choosing effective forms and methods of working with various types of dysfunctional families. In this regard, it is important to find out the causes of family dysfunction and potential mistakes in raising children in such families.

Educators experience significant difficulties in working with dysfunctional families. The insufficient number of scientific and methodological recommendations regarding the activities of educators of special institutions leads to spontaneity in working with disadvantaged families, inconsistency of pedagogical influences, which generally reduces the effectiveness of educational work. Such methods of working with families, such as discussion of pedagogical situations, role-playing and business games, trainings, familiarization with psychological and pedagogical literature, etc., are neglected.

The work carried out makes it possible to determine the characteristic signs of family dysfunction: negative emotional and psychological family microclimate; parents' indifference, their insensitivity to the child's age and individual psychological characteristics in the process of family upbringing; parents' lack of control over the child's success and behavior, parents' harmful antisocial lifestyle.

Key words: family, children with disorders of psychophysical development, educators, parents, school administration, upbringing, development.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток характеризується глибокими соціально-економічними і політичними змінами у освітньому і культурному житті суспільства, що зумовлює його духовне оновлення та нові підходи до педагогічного мислення і діяльності педагога. Особливого значення набувають питання виховання у нових соціальних умовах діяльності школи, її взаємодії з іншими соціальними інститутами та сім'єю, як з однією з головних і, водночас, складних, динамічних систем, яка є невід'ємним елементом

соціальної структури.

У сім'ї закладаються основи морального, інтелектуального та фізичного розвитку дитини, формуються громадянські почуття, світогляд, естетичні смаки.

Соціально-економічна та геополітична криза, що охопила Україну, має численні негативні соціально-демографічні наслідки. Зниження рівня життя населення пов'язане, перш за все, із війною та її наслідками, збільшенням кількості внутрішньо переміщених осіб, безробітних, зниженням купівельної спроможності та зростанням цін на найбільш життєво необхідні товари. У зв'язку з турботами про виживання та поліпшення матеріального добробуту сім'ї проблеми духовного розвитку дитини часто залишаються поза увагою значної частини батьків.

Мета статті: висвітлити результати теоретико-експериментального дослідження питання роботи педагогів та адміністрації спеціальних закладів середньої освіти з сім'ями дітей з особливими освітніми потребами молодшого шкільного віку.

Аналіз досліджень та публікацій. Основні теоретичні і методологічні, наукові напрямки питання взаємодії школи та сім'ї відображені у працях І. Беха, Л. Виготського, А. Макаренка, Г. Костюка, С. Максименка, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін. Різними аспектами роботи з батьками дітей молодшого шкільного віку займалися: І. Зверєва, О. Калюжна, Г. Наумчук, І. Савченко, Л. Синютка, І. Трубавіна. Особливості підготовки майбутніх педагогів початкової школи до виховної роботи з сім'ями дітей розкрито у дослідженнях: Т. Алексеєнко, Н. Андрущенко, О. Барвінського, Т. Виноградової, Н. Дудник, Л. Красномовець, Л. Назаренко, В. Постового, О. Савченко, М. Стельмаховича, Г. Щукіної, М. Фіцули, Т. Цуркан, О. Яструб та ін. У корекційній психопедагогіці це праці: Л. Вавіної, А. Висоцької, Т. Дегтяренко, Т. Ілляшенко, І. Єременка, С. Коноплястої, С. Миронової, Ю. Рібцун, Т. Скрипник, Н. Сорокіної, В. Тарасун, Л. Ханзерук, Д. Шульженко.

Виклад основного матеріалу. Неблагополучними називають сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості в силу різних причин, в результаті чого в цих сім'ях об'єктивно чи суб'єктивно складаються несприятливі умови для виховання дитини [1].

У неблагополучній сім'ї спостерігається стан психічної

дестабілізації всіх її членів, порушується почуття психічної рівноваги, між дорослими часто виникають гострі конфліктні ситуації, які ускладнюють процес виховання дітей.

Це ставить перед спеціальним (інклюзивним) закладом середньої освіти, зокрема педагогами, громадськістю питання надання кваліфікованої допомоги неблагополучним сім'ям з урахуванням соціально-економічної і психолого-педагогічної ситуації розвитку, індивідуально-психологічних особливостей дитини, педагогічної культури батьків тощо.

Особлива роль у роботі з неблагополучною сім'єю надається вихователям початкових класів, які мають широкі можливості спостерігати за учнями (їх поведінкою, стосунками з дорослими, однолітками), батьками (їх ставленням до батьківських обов'язків, до піклування про дитину, до школи в цілому та окремих педагогів зокрема).

Взаємодія з неблагополучною сім'єю, вміння знайти з нею спільну мову потребує від вихователя глибокого знання особливостей функціонування сучасної сім'ї, методик її вивчення і організації роботи з батьками, вибору ефективних форм і методів роботи з різними типами неблагополучних сімей. У зв'язку з цим, важливо з'ясувати причини сімейного неблагополуччя та потенційні помилки у вихованні дітей у таких сім'ях [2].

Для визначення умов підвищення ефективності педагогічної роботи вихователя з неблагополучними сім'ями, на початку дослідження було поставлено завдання: вивчити які форми і методи застосовує педагог у цій роботі, яким є характер взаємодії з неблагополучними сім'ями та дітьми з таких сімей. У дослідженні використовувалась система взаємодоповнюючих методів. Зокрема, це методи опитування (анкетування, бесіди), спостереження, вивчення та аналіз шкільної документації, математичної обробки результатів. Предметом вивчення стала також робота адміністрації шкіл з різними типами неблагополучних сімей.

З цією метою представникам адміністрації закладів освіти, вихователям, батькам дітей були запропоновані анкети, за допомогою яких з'ясовувались причини та типаж сімейного неблагополуччя; вивчалася проєкція впливу неблагополучної сім'ї на формування особистості дитини; визначалися форми, методи, зміст спільної роботи керівництва школи, вихователів у роботі з неблагополучними сім'ями та ін.

Анкета, запропонована керівникам шкіл та їх заступникам містила питання, відповіді на які відображали: наявність у школах дітей з неблагополучних сімей; основні критерії сімейного неблагополуччя; характер роботи керівництва школи у роботі з батьками, дітьми з неблагополучних сімей; участь у роботі з неблагополучними сім'ями, шкільних методоб'єднань, педагогічних рад.

Як свідчать результати анкетування, у школі є учні (14%), сім'ї яких можна віднести до неблагополучних. Основними ознаками сімейного неблагополуччя керівництво шкіл вважають зловживання алкоголем, наркоманію, багатодітність (за умови економічної неспроможності їх утримувати, що саме по собі є питанням дискусивним).

Щодо інших типів неблагополучних сімей (конфліктні, зовні благополучні, сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків та ін.), то вони залишилися поза увагою керівництва шкіл. Визначення типів неблагополучних сімей здійснюється здебільшого на основі спостережень, тому їх умовна класифікація трактується довільно, без урахування розроблених наукових підходів.

Основними формами роботи з неблагополучними сім'ями керівництво шкіл виділяє: індивідуальні бесіди та індивідуальні і групові консультації, у яких батькам надаються поради щодо виховання дітей у сім'ї, визначаються спільні шляхи у подоланні негативних особистісних рис дитини, індиферентного та зневажливого ставлення до навчання та ін. Як свідчать результати дослідження, представники адміністрації у окремих випадках звертаються за допомогою до працівників соціальних служб, яких запрошують для індивідуальних і групових бесід з батьками неблагополучних сімей. Проте мало використовуються інші форми роботи (лекції, тренінги, „круглі столи” та ін.). Причинами, що заважають ефективно працювати з неблагополучними сім'ями, керівники називали свою невідповідність та недостатню кількість методичної літератури з питань роботи з сім'ями учнів та небажання самих батьків співпрацювати з школою.

За результатами дослідження виявилось, що питання про роботу з неблагополучними сім'ями розглядаються на педагогічних радах та шкільних методоб'єднаннях, а керівництво школи має можливість надавати педагогам організаційну допомогу, запрошуючи психологів,

представників соціальних служб, поліції та ін., для проведення консультацій.

Найбільш ефективними формами і методами роботи з неблагополучними сім'ями, на думку керівництва шкіл, є культурно-розважальні та спортивні заходи. Серед них помітне місце займають змагання між сім'ями, дітьми та батьками, спільні конкурси, а також сімейні свята. Такі заходи проводяться у школах досить рідко.

Аналіз результатів дослідження свідчить, що у школах працюють батьківські комітети, до складу яких входять керівники шкіл, класні керівники та соціально і педагогічно активні батьки. У планах роботи батьківських комітетів є питання, що стосуються профілактичної роботи з неблагополучними сім'ями. Так, у школах працюють ради з профілактики, у складі яких є психологи, медичний персонал, класні керівники, представники міського відділу освіти, батьки, представники поліції, соціальних служб.

Головним напрямком діяльності рад профілактики є робота з «важковиховуваними» дітьми, неповнолітніми правопорушниками, а також робота з неблагополучними сім'ями. Серед форм та методів роботи, які використовують ради профілактики з неблагополучними сім'ями, є: проведення індивідуальних та групових бесід з батьками та дітьми з неблагополучних сімей, консультації фахівців з питань психології, педагогіки, юриспруденції та медицини, що допомагає класним керівникам, вихователям у коригуванні типів сімейного виховання.

Забезпечення необхідної повноти інформації про ефективність виховної роботи вихователя з батьками та дітьми з неблагополучних сімей (емоційно-психологічний клімат, стосунки між батьками та дітьми, сімейні конфлікти, неуспішність дитини у школі та ін.), їх ефективність можна визначити, тільки застосовуючи різноманітні методики. Вони включають: бесіди з учнями, батьками, педагогами, адміністрацією; анкетування; спостереження, аналіз педагогічних і батьківських думок з приводу запропонованої ситуації; спостереження за поведінкою дітей з неблагополучних сімей; аналіз дитячих творів, малюнків; психолого-педагогічні консультації.

На основі використання різних форм і методів роботи вихователя з різними видами отримання інформації про неблагополучну сім'ю базується система виховної роботи школи і педагога з неблагополучними сім'ями. Така організація роботи перевірялась і

вдосконалювалась системою методів спостереження, психолого-педагогічних консультацій, розв'язання педагогічних ситуацій, тренінгами, спрямованими на розвиток особистості дитини з неблагополучної сім'ї.

Ми виходили з того, що виховання дітей з неблагополучних сімей має ряд особливостей, які залежать від багатьох соціально-педагогічних факторів: порушення психофізичного розвитку та ступеня його вираження, позиції дитини у неблагополучній сім'ї, ставлення батьків до неї, здатність сім'ї допомогти дитині, створити сприятливу атмосферу, вік батьків, стан їх здоров'я, спосіб життя, матеріальне забезпечення, наявність та ставлення дітей до конфліктних ситуацій у сім'ї і т.д. В залежності від цього може проявлятися односторонність виховання, нервовість, неврайонованість батьківських почуттів, ствердження (закріплення) у свідомості дитини думки про свою неповноцінність.

Метою проведеного серед вихователів дослідження було вивчення питань розуміння сутності неблагополуччя в сім'ї, знання типології сімейного неблагополуччя; характеристики особистісних якостей дітей з неблагополучних сімей, визначення змісту, форм і методів роботи з неблагополучними сім'ями у практиці спеціального закладу середньої освіти.

Як свідчить аналіз результатів дослідження, основними причинами сімейного неблагополуччя, що позначаються на виховному процесі педагоги вважають відсутність взаєморозуміння між членами сім'ї (82,14%), відсутність контролю з боку батьків за шкільною успішністю та поведінкою дитини (25%), нетерпимість і байдужість до дітей (25,0%), надмірну суворість (жорстокість) у вихованні (17,86%), формальний характер спілкування батьків з дітьми (14,29%).

До числа неблагополучних сімей педагоги зараховують сім'ї з систематичним зловживанням алкоголю, з наркоманією та багатодітні сім'ї без належного матеріального забезпечення (89,29%). Крім того, до неблагополучних сімей зараховують і неповні сім'ї (14,29%), що є відносною даниною соціальним стереотипам і також питанням суб'єктивним та дискусивним, конфліктні (10,71%), сім'ї з низьким морально-культурним рівнем (7,14%).

Відзначаючи особистісні якості дітей з неблагополучних сімей, більшість вихователів серед позитивних рис називають: працелюбність, чуйність, доброту і рідше називають чесність,

співчуття, повагу до дорослих, самостійність, старанність ((50,0%), доброту (46,43%), чуйність (32,14%), чесність (21,43%), самостійність (17,86%), співчуття (17,86%), старанність (14,29%), повагу до дорослих (10,71%)).

Серед негативних особистісних якостей дітей з неблагополучних сімей особливу тривогу педагогів викликає: агресивність яку визначили (92,86%) педагогів, неуважність (92,86%), неслухняність (75,0%), брехливість (53,57%), грубість (42,87 %), схильність до крадіжок (17,86%).

Популярність основних форм і методів, які вихователі застосовують у роботі з неблагополучними сім'ями, за результатами дослідження розподілилася таким чином: індивідуальні бесіди (53,57%), педагогічні консультації (32,14%), диспути (14,29%), конференції з обміну досвідом сімейного виховання (7,14%).

Також паралельно вивчалися особливості стосунків вихователів з батьками неблагополучних сімей. Ми зазначили, що батьки з неблагополучних сімей або ніколи не звертаються за допомогою у вирішенні питань сімейного виховання (60,71%), або дуже рідко говорять про сімейні проблеми (35,71%). Майже 80% педагогів підкреслили, що часто конфліктують з окремими батьками неблагополучних сімей. У процесі дослідження встановлено, що причинами цих конфліктів є низька успішність дитини, незадовільна поведінка дітей, грубість, жорстокість, неохайність, пропуски занять дітьми, неслухняність та ін.

На думку педагогів, оволодіння ефективним досвідом та методикою роботи з неблагополучними сім'ями уповільнює недостатня кількість практичних науково-методичних рекомендацій (71,43%), бідність (відсутність) власного досвіду роботи, недостатність висвітлення досвіду кращих педагогів (60,72%), небажання батьків підтримувати стосунки з педагогами та керівництвом освітніх закладів (28,57%).

Було проведено анкетування батьків неблагополучних сімей. Вивчались причини виникнення сімейного неблагополуччя, методи виховання у сім'ях, особистісні якості дітей, які викликають особливу занепокоєність батьків, а також стосунки сім'ї з педагогами та керівництвом закладів.

Як свідчать отримані результати, основними причинами сімейного неблагополуччя батьки вважають пияцтво одного з батьків

(47,37%), сімейні сварки (42,11%), матеріальні труднощі (36,84%), вживання наркотичних речовин (21,05%), розлучення батьків (21,05%), жорстокість у взаємостосунках між членами сім'ї (15,79%), недостатність педагогічних знань у вихованні дітей (10,53%). Переважна більшість батьків (84,21%) вважає, що сімейні конфлікти, сварки, розлучення батьків та інші причини сімейного неблагополуччя безпосередньо впливають на успішність та поведінку дітей. Батьки правильно розуміють причини виникнення сімейних проблем, порушення психологічного мікроклімату в сім'ї та нормального розвитку особистості дитини, проте вони не вказують ефективних шляхів виходу з ситуації.

Серед рис характеру дитини, що викликають особливе занепокоєння та тривогу батьків: небажання вчитися (63,16%), замкнутість (52,63%), грубість (47,37%), агресивність (42,11%), жорстокість (36,84%), байдужість (26,32%), неухважність (15,79%). Причинами негативних рис характеру дитини батьки, в основному, вважають погіршення сімейного мікроклімату (57,89%), негативний вплив однолітків (47,37%), обмеженість часу спілкування з дітьми (26,32%), матеріальні труднощі (26,32%). Крім того, матері з неповних сімей зазначили, що нормальному розвитку дитини заважає відсутність батька.

Основні методи виховання, які використовують у своїй практиці батьки з досліджуваних сімей, виявилися такими: наказ, вимога (78,95%), фізичні покарання (68,42%), заборона (57,89%). Тільки (26,32%) батьків серед методів виховання назвали щирі розмови з дітьми.

Аналіз результатів дослідження показує, що головними перешкодами правильного виховання дитини в сім'ї є недостатність вільного часу для спілкування з дитиною (31,59%), недостатній рівень педагогічних знань батьків (26,32%). Більше третини батьків (36,84%) взагалі не змогли дати відповідь на це питання.

Результати визначення шляхів подолання помилок у сімейному вихованні свідчать про те, що для більшості батьків (63,16%) це завдання виявилось складним, а (31,58%) батьків висловили думку, що необхідно виправляти помилки у сімейному вихованні, але для цього необхідна спеціальна підготовка, (21,05%) батьків вважають, що не помиляються і правильно виховують дитину.

Висновки. Вихователі відчувають значні труднощі в роботі з неблагополучними сім'ями. Недостатня кількість науково-методичних рекомендацій щодо діяльності вихователів спеціальних закладів призводить до стихійності у роботі з неблагополучними сім'ями, неузгодженості педагогічних впливів на такі сім'ї, що загалом знижує результативність виховної роботи. Поза увагою залишаються такі методи роботи з сім'ями, як обговорення педагогічних ситуацій, рольові та ділові ігри, тренінги, ознайомлення з психолого-педагогічною літературою та ін.

Загальний огляд та аналіз батьківських відповідей щодо методів виховання і шляхів подолання помилок у сімейному вихованні свідчить про недостатню підготовленість та педагогічну безграмотність, легковажність і неуважність, низьку критичність, нерозуміння серйозних помилок, які батьки допускають, що у свою чергу, негативно позначається на навчанні дитини, її психічному розвитку, поведінці, ставленні до трудової та громадської діяльності.

Проведена робота дає змогу визначити характерні ознаки сімейного неблагополуччя: негативний емоційно-психологічний сімейний мікроклімат; байдужість батьків, їх нечутливість до вікових та індивідуально-психологічних особливостей дитини у процесі сімейного виховання; безконтрольність батьків щодо успішності та поведінки дитини в сім'ї та поза її межами, шкідливий спосіб життя батьків.

Основними формами роботи спеціального закладу з сім'ями є загальношкільні, класні та індивідуальні. Так, до перших можна віднести загальношкільні батьківські збори, залучення батьківського комітету до вирішення актуальних питань життя школи, проведення батьківських днів, оформлення стендів для допомоги батькам, організація виставок учнівських робіт, показ батькам художньої самодіяльності учнів, зустрічі батьків з педагогами, психологами, лікарями. В якості класних форм роботи з батьками можна рекомендувати: батьківські збори, проведення відкритих уроків для батьків, консультацій, бесід. Індивідуальні форми роботи пов'язані з відвідуванням педагогами сім'ї учня, вивчення умов побуту та стосунків батьків і дітей. Для індивідуальних бесід батьки можуть бути запрошені до школи. Центральним завданням роботи з сім'ями учнів є педагогічна просвіта батьків з ціллю підвищення культурного та педагогічного рівня.